

Syllabus FILOSOFISCH PROZA

LATIJN

ten behoeve van het programma Latijnse taal en letterkunde eindexamen dagscholen, dag-/avondscholen en staatsexamen voor v.w.o.

opgesteld door de syllabuswerkgroep Latijn, ingesteld door de staatssecretaris van onderwijs en wetenschappen bij brief VO/AV/D-860.511 van 18 juli 1986.

Zoetermeer, september 1987.

Postadres
Ministerie van Onderwijs en
Wetenschappen
Europaweg 4
Postbus 25000
2700 LZ Zoetermeer
Telefoon (079)-531911

Ten geleide

Het nieuwe v.w.o.-eindexamen klassieke talen heeft als centrale doelstelling: kennis van en inzicht in literatuur, te toetsen zowel in SO als in CE. In totaal komen per examenjaar minimaal drie literaire genres aan bod.

Het nieuwe examen over literatuur richt zich op twee onderscheiden aspecten:

- kennis van de taalkundige vorm;
- inzicht in de behandelde thematiek, mede tegen de achtergrond van cultuurhistorische gegevens.

Met name voor het CE moeten gedetailleerde afspraken worden gemaakt ten aanzien van deze beide aspecten: voor docenten en voor kandidaten dient helder omschreven te zijn in welke breedte en diepte de stof van het opgegeven literatuurpensum bekend wordt verondersteld. Bij het SO kan worden volstaan met globalere voorschriften, omdat de preciese invulling zaak is van de school.

De CEVO heeft zowel voor Grieks als voor Latijn de vereiste minimumkennis ten aanzien van de taal omschreven. Het nieuwe examen brengt hierin geen verandering. De afspraken op dit gebied zijn niet aan jaarlijkse wisseling onderhevig en dragen in principe een permanent karakter. Wel kunnen in de syllabus met het oog op auteur en genre aanvullingen op de vereiste minimumkennis worden gegeven.

De syllabus verschaft bovendien duidelijkheid over het tweede aspect van het examen: de thematiek. De syllabus is noodzakelijk variabel: de afspraken worden jaarlijks gemaakt en zij veranderen met de keuze van genre en kernauteur en met de concrete vaststelling van het lectuurpensum.

Docenten dienen in de syllabus een kader te zien, waarbinnen op het CE niet tot annotatie zal worden overgegaan en dat bekend wordt verondersteld als achtergrond voor de te stellen vragen. De syllabus kan, evenals de door de CEVO omschreven kennis op taalkundig gebied, worden gezien als een beheersingsminimum en heeft niet de pretentie een didactisch optimum of maximum te zijn.

Inhoud

. Ten geleide	.
1. Hoofdthema's van het filosofische denken in de oudheid	p.1
1.1. Kennistheorie	p.1
1.2. Fysica-Metafysica	p.1
1.3. Ethica	p.2
2. De belangrijkste filosofische stromingen in Rome	p.2
2.1. De Stoa	p.3
2.1.1. Kennistheorie	p.3
2.1.2. Fysica	p.3
2.1.3. Ethiek	p.3
2.2. Epicurisme	p.4
2.2.1. Kennistheorie	p.4
2.2.2. Fysica	p.4
2.2.3. Ethiek	p.4
3. Seneca	p.4
3.1. Leven	p.4
3.2. Werken	p.5
3.3. Kerngedachten bij Seneca	p.5
4. Cultuurhistorische achtergronden in Rome in de eerste eeuw na Christus	p.5
5. Latijnse teksten en teksten in vertaling	p.6
6. Taal en stijl	p.7
7. De receptie van Seneca	p.7
. Literatuurlijst	p.9

1. HOOFDTHEMAS VAN HET FILOSOFISCHE DENKEN IN DE OUDHEID.

1.1. Kennistheorie

Fundamenteel in het filosofische denken in de oudheid is de opvatting dat echte kennis alleen betrekking kan hebben op wat onveranderlijk is. De zintuiglijke waarneming als zodanig kan dus geen betrouwbare, blijvend geldige kennis opleveren.

Het hiermee gegeven dilemma kan op verschillende manieren worden benaderd:

a. Men zoekt het onveranderlijke **binnen deze wereld**. Het verstand richt zich op het opsporen van fundamentele kenmerken van de materie zoals die zich in de waarneming aan ons voordoen of op de wetmatigheden die de veranderende wereld begrijpelijk maken. Zintuiglijke waarneming in de zin van kritische observatie van de werkelijkheid is voor deze filosofische hoofdstroming het uitgangspunt voor kennis.

Een eerste aanzet gaven rond 500 voor Christus de zogenaamde natuurfilosofen. Zij zochten een onveranderlijk oerbeginsel van stoffelijke aard. Heraclitus b.v. nam vuur aan als oerbeginsel, Democritus kleine, onzichtbare en ondeelbare atomen.

Aristoteles heeft dit uitgangspunt verder uitgewerkt. Volgens hem komt alle kennis voort uit de waarneming, die een voorstellingsbeeld levert. Door abstrahering is het verstand in staat het zintuiglijke en concrete van de voorstellingsbeelden "af te pellen" zodat het wezenlijke van het bijkomstige onderscheiden wordt. De begrippen die uit dit denken resulteren worden door logisch redeneren met elkaar in verband gebracht en nieuwe begrippen kunnen door het verstand worden afgeleid.

b. Men postuleert een onveranderlijke werkelijkheid **buiten of "boven" deze wereld**. In dat geval devalueert de zichtbare werkelijkheid tot een "afbeelding" van de hogere werkelijkheid, tot een "schijn"-wereld die alleen in relatie tot de hogere werkelijkheid kan worden begrepen. Echte kennis is zuiver verstandelijk, en de zintuiglijke waarneming is op zijn best geschikt om de mens tot nadenken te brengen. Zo maakt Plato een principieel onderscheid tussen kennis en waarneming; eerstgenoemde heeft betrekking op het ware zijn, terwijl de waarneming geen zekerheid biedt maar slechts mening. Voor Plato is kennis gebaseerd op de herinnering die de onsterfelijke ziel heeft aan de onveranderlijke "bovenwereld".

c. Men aanvaardt de onmogelijkheid om zekerheid te verkrijgen en betracht volstrekte scepsis.

1.2. Fysica-Metafysica

De aanhangers van opvattingen zoals onder la bedoeld bekommeren zich primair om de kenmerken en de opbouw van de zichtbare wereld.

Sommigen (o.a. Heraclitus en Democritus) beperken zich tot theorievorming over de fundamentele kenmerken van de materie, die onveranderlijk zijn en die moeten verklaren hoe de wereld tot stand is gekomen en hoe de eigenschappen ervan kunnen worden begrepen.

Anderen (met name Aristoteles en zijn navolgers) zijn bovendien wetenschappelijk geïnteresseerd in de verklaring van allerlei meteorologische, biologische en fysische verschijnselen. Zij trachten de resultaten van de waarneming te integreren tot één consistent wereldbeeld, waarin alle dingen en verschijnselen hun plaats hebben en hun functie. De hier bedoelde denkers hebben een overwegend **monistische** opvatting, waarin alleen plaats is voor een materiële werkelijkheid. De materie als zodanig is onvergankelijk, hetgeen natuurlijk niet uitsluit dat de dingen die er uit zijn opgebouwd vergankelijk kunnen zijn. Ook de ziel is in hun ogen samengesteld uit materie, en zal dus als zodanig op enig moment ophouden te bestaan, volgens sommigen direct bij de dood, volgens anderen pas later.

De onder 1b genoemde kennistheoretische opvattingen gaan samen met vormen van dualisme; er is een stoffelijke, veranderlijke wereld van het worden, en een niet-stoffelijke, onveranderlijke wereld van het zijn. De eerste is object van waarneming, de tweede object van zuivere kennis. Omdat de onzichtbare wereld onveranderlijk is, is zij tevens (anders dan onze wereld) eeuwig en onvergankelijk. Als de mens hoe dan ook kennis kan hebben van deze eeuwige wereld moet hij een element van onsterfelijkheid in zich dragen: een onsterfelijke ziel, drager van de menselijke rede, die slechts tijdelijk met het vergankelijke lichaam is verbonden.

Plato neemt het bestaan aan van een hiërarchisch geordende Ideeënwereld en kent alleen aan deze Ideeën werkelijkheid toe. De zichtbare dingen zijn afbeeldingen van de Ideeën. De onsterfelijke ziel heeft deel gehad aan deze Ideeënwereld en "ingekerkerd" in het menselijk lichaam herinnert zij zich deze wereld.

1.3. Ethica

Alle antieke denkers hebben veel aandacht gegeven aan het formuleren van normen en waarden waarnaar de mens zijn gedrag zou moeten richten. Vragen op dit gebied werden vooral actueel, toen veranderende sociale en economische omstandigheden de oude "homerische" moraal ontoereikend maakten en kennismaking met andere volkeren leerde dat de maatschappij op allerlei manieren kan worden ingericht. Desondanks heeft de gedachte dat de moraal tijdgebonden en aan veranderingen onderhevig was weinig aanhangers gevonden. Het formuleren van vaste normen en waarden bleef een belangrijk motief vormen voor het denken over het ethisch juiste handelen.

Een ander belangrijk motief voor het geven van aandacht aan ethische vraagstukken is de behoefte, uit te vinden hoe de mens zijn geluk het best zou kunnen waarborgen. Vooral in de hellenistische periode is er behoefte aan een manier om zich te verweren tegen doodsangst, verdriet, verlies van dierbaren en allerlei vormen van onbestendigheid.

Degenen die een dualistische opvatting zijn toegedaan leiden de normen voor gedrag af uit de onzichtbare werkelijkheid: zo is voor Plato de mens dan het gelukkigst als hij de rede, het onsterfelijke element in hem, tot volle ontplooiing brengt.

Anderen (met name de stoïci) trachten zich te richten naar de wetten die de kosmos als geheel, dus ook de mens, beheersen.

Weer anderen (met name Epicurus en zijn aanhangers) beschouwen het vermijden van verdriet en pijn als datgene waarop het menselijk handelen vooral gericht moet zijn.

De kandidaat kan naar aanleiding van een voorgelegde gelezen dan wel ongelezen tekst een filosofische probleemstelling plaatsen binnen het kader van deze hoofdthemas van het filosofische denken in de oudheid.

2. DE BELANGRIJKSTE FILOSOFISCHE STROMINGEN IN ROME

Pas laat in de Romeinse geschiedenis (rond 150 voor Christus) komt de belangstelling voor wijsgerige vragen op. Dit hangt samen met de pragmatische instelling van de Romeinen.

Deze zelfde instelling leidde tot de nadruk op ethische vragen. De beoefening van de filosofie door de Romeinen wordt verder gekenmerkt door eclecticisme (met name bij Cicero worden opvattingen van het platonisme en Aristoteles samen met ideeën van de Stoa aangetroffen) en popularisering, waarbij Griekse denkbeelden werden overgenomen en in een Romeinse vorm gestalte kregen. De rol die Cicero hierbij gespeeld heeft, kan moeilijk overschat worden.

De stromingen die in Rome aanhangers vonden waren vooral de Stoa (belangrijkste representant Seneca) en in mindere mate het epicurisme (belangrijkste representant Lucretius).

2.1. DE STOA

2.1.1. kennistheorie

De zintuigelijke waarneming is de bron van de menselijke kennis. Elke waarneming bewerkt in letterlijke zin een indruk in de ziel: een afbeelding die men zich kan herinneren. Deze afbeeldingen worden met behulp van het verstand samengevat en geordend tot een samenhangend geheel van voorstellingen. Sommige van deze voorstellingen (het ware, het goede, de deugd) ontstaan bij alle mensen.

Ware kennis is kennis waarvan de inhoud overeenstemt met de werkelijkheid. Een voorstelling wordt pas dan ware kennis wanneer ze zo helder en duidelijk is dat de wijze op basis van de rede zijn instemming kan verlenen met de voorstelling. De doorsneemens komt niet tot ware kennis; hij komt niet verder dan opvattingen, meningen.

2.1.2. fysica.

De fysica van de Stoa is monistisch van aard. Stoici nemen slechts het bestaan van een materiele werkelijkheid aan. Zij postulieren wel een goddelijk beginsel (Deus) maar stellen zich ook dat stoffelijk voor in de vorm van vuur, ook wel met Rede (Ratio) aangeduid. Dit vuur doortrekt alle dingen en is zo de rationele, vormende kern, als een kiem die elk ding of wezen bepaalt. Men stelde zich dit goddelijke beginsel ook wel voor als een mengsel van vuur en lucht dat als een warme adem (sacer spiritus) alles doortrekt. Als God is de Rede ook verantwoordelijk voor de loop der gebeurtenissen, die zich voltrekken volgens een goddelijke scenario. In dit geval wordt de Rede vaak Providentia genoemd, in de betekenis van Voorzienigheid.

Al wat men als kwaad beschouwt moet als noodzakelijk worden gezien; anders had de Godheid het wel anders geregeld. Al het kwade (individuele slechte daden, rampen, ziekten etc.) past zinvol in het goddelijke scenario en werkt uiteindelijk ten goede.

2.1.3. ethiek

De wijze mens (vir sapiens, vir bonus) ziet in dat het scenario goed is, het beste dat er is, omdat de Rede het heeft gemaakt. Hij geeft zijn innerlijke instemming aan het gebeuren, ook al bezit dat onaangename kanten.

De mens is immers een redelijk wezen (animal rationale), dat de goddelijke wetmatigheid kan doorzien en zijn handelen daarnaar kan richten. Leven volgens de natuur (secundum naturam vivere) is daarom voor de wijze mens leven volgens de rede. Daarin bestaat de enige deugd (virtus), het enige geluk. Deze deugd is het enige goede (bonum/honestum). Daartegenover staat het enige kwaad (malum/turpe): niet-redelijk, niet-deugdzaam, niet volgens de natuur leven. Alle andere dingen, leven, gezondheid, bezit, maar ook dood, ziekte, ouderdom, armoede zijn voor de stoici noch goed, noch slecht; zij zijn neutraal (indifferentia).

Bij het nastreven van het juiste handelen wordt de mens door zijn gevoelens, driften, hartstochten gehinderd; de mens moet daarom een voortdurende strijd leveren tegen zijn affecten; de overwinning is pas behaald als de ziel vrij is van hartstochten, een toestand die door de stoici apatheia genoemd wordt. Wie die toestand heeft bereikt is wijs; ieder ander, de doorsneemens, is dwaas (vir insanus).

2.2. EPICURISME

2.2.1. kennistheorie

Ook het epicurisme is gebaseerd op monistische, materialistische uitgangspunten. De zintuigelijke waarneming is de bron van alle kennis. Elementaire deeltjes, kleine, onzichtbare atomen, scheiden zich af van de waargenomen voorwerpen, dringen als beeldjes de zintuigen binnen, verbinden zich daarmee en wekken zo gewaarwordingen op. De begrippen die de mens met zijn verstand vormt, berusten op vroegere waarnemingen die als herinneringen bewaard zijn.

2.2.2. fysica.

De dingen ontstaan en bestaan strikt mechanisch. Atomen van allerlei vorm en grootte, doch niet waarneembaar, hebben vanuit zichzelf gezien een loodrechte val naar beneden. Door een geringe afwijking raken ze uit hun baan en botsen ze op elkaar. Door samenklontering van atomen, die hun maximale snelheid behouden en heen en weer gekaatst worden binnen een kleine ruimte, worden dingen gevormd met een soms ingewikkelde structuur. De atomen hebben op zich geen kwaliteit, alleen kwantiteit: vorm, grootte, massa. Door verlies aan spankracht verliezen de dingen op den duur hun atomen, vallen uiteen en vergaan.

Er bestaat geen goddelijke macht die de dingen hun vorm geeft. Er zijn echter wel goden, die in de interkosmaire ruimte plezierig met elkaar leven. Zij bekommeren zich niet om de wereld. Ook deze goden zijn stoffelijk, maar zij zijn eeuwig omdat zij het verlies aan atomen compenseren door toevoer van nieuwe atomen in een eeuwig evenwicht.

2.2.3. ethiek

Doel van het menselijk handelen is het bereiken van geluk, waarbij geluk wordt opgevat als genot, met name geestelijk genot, gedefinieerd als de afwezigheid van onlustgevoelens. De rede taxeert in welke mate bepaalde handelingen bijdragen tot deze afwezigheid van onlustgevoelens, ook op langere termijn.

Voorwaarde voor het bereiken van geluk is onverstoorbaarheid door het uitbannen van alle vrees: vrees voor de goden (zij bemoeien zich niet met de mens), vrees voor de dood (die betekent slechts ontbinding van atomen), vrees voor het noodlot (want alles berust op de wetmatigheden van de natuur).

De kandidaat kan naar aanleiding van een voorgelegde gelezen dan wel ongelezen tekst vragen beantwoorden over deze kerngedachten uit de Stoa en het epicurisme.

3. SENECA

3.1. Leven:

- geboren omstreeks het begin van onze jaartelling in Corduba, Spanje
- in Rome opleiding in de rhetorica en de filosofie
- succesvol optreden als advocaat, argwaan bij keizer Caligula en Claudius
- verbanning naar Corsica op instigatie van Messalina, de vrouw van Claudius
- terugkeer op aandringen van Agrippina, de tweede vrouw van Claudius en moeder van Nero
- opvoeder en later voornaamste adviseur van Nero samen met Burrus en Agrippina
- zijn geweldige rijkdom
- tanende invloed na de moord op Agrippina en de dood van Burrus
- 62-65 trekt zich terug uit de politiek en concentreert zich op studie en het schrijven van filosofisch werk

- in 65 gedwongen beëindiging van zijn leven op beschuldiging van medeplichtigheid aan de samenzwering tegen Nero

3.2. Werken:

- 9 tragedies (waarschijnlijk leesdrama's)
- Naturales Quaestiones, over natuurverschijnselen, geografie, meteorologie
- 9 Dialogen, meer essays dan echte gesprekken, o.a. De Clementia, De Constantia Sapientis
- 3 Consolationes, troostbrieven
- 124 Epistulae Morales ad Lucilium, verhandelingen over diverse filosofische thema's

3.3. Kerngedachten bij Seneca:

- De Rede (Ratio), Voorzienigheid (Providentia), Lot (Fatum), God (Deus) is de werkende kracht in de natuur.
- De Rede wordt ook opgevat als de wereldziel; de menselijke ziel vormt een deel van deze wereldziel; zij wordt bij de dood uit de materie bevrijd en gaat op in de wereldziel.
- De mens is een animal rationale en leven volgens de natuur is gehoor geven aan de rede.
- Het menselijk handelen moet worden geleid door eigenschappen als virtus (morele kwaliteit, gerichtheid op het goede), temperantia (zelfdiscipline), fortitudo (moed), pietas (plichtsgetrouwheid) en clementia (zachtmoedigheid).
- Bij het nastreven van deze virtutes moet men invloeden van buitenaf uitschakelen zoals angst voor de dood, verdriet, vrees, blijdschap, hoop, hartstochten.
- Deze hartstochten, passies, emoties worden aangeduid als ondeugden (vitia), ook wel als ziekten (morbi) en verstoringen van het evenwicht van de ziel (perturbationes animi).
- Geestelijke onafhankelijkheid is het hoogste goed, waarbij een sterke nadruk wordt gelegd op de wil (voluntas).
- Seneca wijst wreedheid in de oorlog, bij de behandeling van slaven, bij gladiatorenspelen af (humanitas).

De kandidaat kan naar aanleiding van een voorgelegde tekst vragen beantwoorden over eventuele verbanden tussen leven, werk en opvattingen van Seneca.

De kandidaat kan naar aanleiding van een voorgelegde tekst vragen beantwoorden over deze kerngedachten van Seneca al dan niet in relatie tot de belangrijkste gedachten uit de Stoa en het epicurisme, genoemd in paragraaf 2. De termen, genoemd in paragraaf 3.3 worden bekend verondersteld.

4. CULTUURHISTORISCHE ACHTERGRONDEN IN ROME IN DE EERSTE EEUW NA CHRISTUS.

Een globaal overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen en processen die in de 1ste eeuw na Chr. in Rome een rol hebben gespeeld en tegen de achtergrond waarvan Seneca heeft geleefd en gewerkt.

- De macht van de magistraten en de senaat wordt overvleugeld door die van de keizer.
- De oude adel sterft uit en nieuwe rijken komen op, vrijgelatenen, hovelingen.
- De invloed van bewoners uit de provincies neemt toe.
- De rhetorica verkommert doordat het politieke debat nauwelijks meer gevoerd wordt.

- In de literatuur worden politiek gevoelige onderwerpen vermeden of gecamoufleerd.

De kandidaat kan naar aanleiding van een voorgelegde tekst vragen beantwoorden over eventuele verwijzingen naar en verbanden met de bovengenoemde cultuurhistorische achtergronden.

5. LATIJNSE TEKSTEN EN TEKSTEN IN VERTALING.

N.B. Teksten die in vertaling worden gelezen zijn met een asterisk gemarkeerd. Deze teksten zijn zo gekozen dat zij aspecten belichten die in de selectie van brieven aan de orde zijn gekomen. Alle teksten die in het Latijn worden gelezen zijn afkomstig uit de Epistulae ad Lucilium .

brief 5 Het uiterlijk doet er niet toe
* Diogenes Laërtius, VI, 20-24, Fragment uit het leven van Diogenes.

brief 7 De enkeling en de massa
* Lactantius, Divinae Institutiones VI,20, Over gladiatorenspelen

brief 28 Je neemt jezelf mee op reis

brief 41 Alle mensen zijn van gods geslacht

brief 47 De behandeling van slaven

* Verklaring van de rechten van de mens

* Lactantius, Divinae Institutiones V, 14-15, Over de behandeling van slaven

* Aristoteles, Politica, I 1253B-1255B, Een fundamentele rechtvaardiging van de slavernij

brief 51 Baiae en de soberheid

brief 123 Oefening in de soberheid

* Petronius, Satyricon 75.8-78, De maatschappelijke carrière van Trimalchio en zijn gespeelde begrafenis.

brief 54 Geen angst voor ziekte en dood

* Lucretius, De Rerum Natura I, 635-704, Geen angst voor de dood.

* Plato, Phaidon, 115-118, De dood van Socrates.

* Tacitus, Annales XV, 60-65, De dood van Seneca.

* Vergilius, Aeneis VI, 703-751, Het voortbestaan

brief 116 De passies en de wil

* Seneca, De Ira, I, 17-18, Ratio versus ira.

* Seneca, De Ira, III, 9-10, Vergelijking emoties-morbi

De selectie van Latijnse teksten omvat ca. 24 1/2 pp. OCT

De selectie van teksten in vertaling omvat ca. 27 pp.

De kandidaat kan vragen beantwoorden over de gelezen authentieke teksten en over de teksten in vertaling. Van de kandidaat wordt verwacht dat hij de in het pensum van authentieke teksten en teksten in vertaling voorkomende namen, termen en begrippen kent. De voorgelegde teksten worden op dit punt in principe niet geannoteerd.

6. TAAL EN STIJL

De omschrijving door de CEVO van de minimumkennis op het gebied van morfologie en syntaxis vormt het uitgangspunt bij de bestudering van authentieke teksten. Daarnaast worden de volgende syntactische en stilistische verschijnselen bekend verondersteld:

syntactische verschijnselen:

- het veelvuldig gebruik van adiectiva als zelfstandig naamwoord
- het veelvuldig gebruik van de genitivus obiectivus bij adiectiva
- het veelvuldig gebruik van de dativus finalis
- het gebruik van de accusativus exclamationis
- passieve vormen van het werkwoord vaak met reflexieve of intransitieve betekenis
- het regelmatig achterwege blijven van de conjunctie ut

stilistische verschijnselen:

- het gebruik van metaforen
- het gebruik van abstracta pro concreto
- antithese en paradox
- alliteratie, asyndeton, chiasme
- brevitatis, onder andere bereikt door het gebruik van de ellips en zeugma
- gebruik van aforismen

De kandidaat kan zijn kennis van morfologische en syntactische verschijnselen demonstreren door het vertalen van een ongeziene authentieke tekst, die qua aard en moeilijkheidsgraad nauw aansluit bij de gelezen teksten, waarbij de betreffende verschijnselen in principe niet worden geannoteerd.

De kandidaat kan in een voorgelegde gelezen dan wel ongelezen authentieke tekst stilistische verschijnselen identificeren, benoemen en er zo mogelijk de functie van aangeven.

7. DE RECEPTIE VAN SENECA

Bij de behandeling van de receptie van Seneca moet aandacht worden besteed aan het bestaan van perioden met algemene belangstelling voor de Latijnse literatuur, met name de Renaissance. Daarbij moet worden gewezen op de grote populariteit van Seneca rond 1600, een periode van grote politieke en sociale onrust, waarin men troost probeert te putten uit het stoïcijnse gedachtengoed.

In de moderne tijd is er veel kritiek geweest op Seneca: hij werd vaak gekarakteriseerd als "te populair" om ernstig genomen te kunnen worden door de "echte" filosofen en naar het oordeel van velen staan zijn woorden in pijnlijk contrast met zijn daden.

De vraag naar de actuele betekenis van Seneca wordt behandeld o.a. aan de hand van het hieronder genoemde artikel van P. Schrijvers en enkele fragmenten uit het dagboek van Eddy Hillesum:

P.H.Schrijvers, Een filosoof in bezettingstijd, Over Seneca's brieven en het dagboek van Eddy Hillesum, in: De mens als toeschouwer, Baarn/Amsterdam, 1986:

pp.190-197 in het origineel,

pp. 198-205 in de vorm van een samenvatting

pp. 206-208 in het origineel..

De hieronder genoemde fragmenten uit het dagboek van Etty Hillesum, Het verstoorde leven, Amsterdam, 1986, 16de druk. Deze selectie van teksten is gemaakt met een tweeledig doel. In de eerste plaats bieden zij een illustratie bij het essay van P. Schrijvers. Bovendien kunnen zij, vanwege de treffende overeenkomst met gedachten van Seneca, tot een vergelijking aanleiding geven, waarbij zowel de overeenkomsten als de verschillen aandacht verdienen.

- pp. 17-18 vanaf "15 maart, 's morgens" tot "...een rationeel aanwensel"
pp. 31-32 vanaf "Ik zou je willen vragen.." tot "...die doorstraalt."
pp. 33-34 vanaf "Gisteren heb ik..." tot "...pas heel veel later."
p. 45 vanaf "26 augustus" tot "..God binnen in zich zoeken."
pp. 100-101 vanaf "zaterdagavond" tot "...het zoveelste oorlogsjaar."
pp. 101-102 vanaf "Zondagmorgen" tot "...toevallig rondzwerft."
pp. 107-108 vanaf "Lijden is niet.." tot "...geplaatst worden."
pp. 121-122 vanaf "Ik weet voor mezelf" tot "...daarin te verliezen."

Deze secundaire literatuur omvat in totaal ca. 20 pp.

De kandidaat kan naar aanleiding van een voorgelegd fragment uit de bovengenoemde secundaire literatuur vragen beantwoorden waarin in verband wordt gelegd tussen de gedachten van Etty Hillesum en die van Seneca of de Stoa.

De kandidaat kan naar aanleiding van een niet eerder gelezen fragment uit secundaire literatuur argumenten aanvoeren voor een gegeven stelling op basis van de lectuur van de brieven van Seneca en de bestudeerde secundaire literatuur.

LITERATUURLIJST

De onderstaande lijst is bedoeld als een handreiking aan de docent, die zich wat verder in het onderwerp wil verdiepen. Tevens zijn in deze lijst boeken en artikelen opgenomen die bruikbaar zijn voor leerlingen. Deze zijn gemerkt met een asterisk.

Algemeen:

- * M. van Straaten, Prothuron, Gids bij het eerste wijsgerig denken met als achtergrond de Griekse filosofie, Leiden, 1969.
- * Bartelink e.a. Woordenboek der Oudheid, Bussum, 1976, s.v. Stoa, Seneca, Epicurus e.a.
R. Bakker, Lot en daad, geluk en rede in het Griekse denken, Utrecht, 1957.

Over de Stoa:

Het Lampasnummer 18, 1-2, februari 1983, met veel literatuurverwijzingen.
M. Jager, De Stoa, in het genoemde Lampasnummer, p.5-15.
M. Pohlenz, Die Stoa, Geschichte einer geistigen Bewegung, Göttingen 1948
H.F. Sandbach, The Stoics, Londen, 1975
M. van Straaten, Kerngedachten van de Stoa, Roermond, 1969
R. Bakker, Lot en daad, geluk en rede in het Griekse denken, Utrecht, 1957, pp. 109-156.

Over Seneca:

Seneca, Brieven aan Lucilius, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Cornelis Verhoeven, Baarn, 1980 (Ambo).
* Inleiding op de vertaling van De vita beata, door Drs. I. Gay, Baarn, 1979 (Het Wereldvenster, serie Dixit).
P. Grimal, Sénèque ou la conscience de l'empire, Parijs, 1978.
Seneca. Macht und Ohnmacht des Geistes. Darmstadt, 1978.
A.M. Bolkestein, Zand zonder kalk: cohesie en het proza van Seneca, in: Lampas 19, 3-4, pp. 298-308.

Over de doorwerking van de Stoa:

Justus Lipsius, Over standvastigheid bij algemene rampspoed, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door P. Schrijvers, Baarn, 1983
M. Spanneut, Permanence du Stoicisme, De Zénon à Malraux, Gembloux, 1973
A. Bridoux, le Stoicisme et son influence, Parijs, 1966

Over Epicurisme:

- * E. Runia, Epicurus en de kunst van de kleine genoegens, Intermediair, 22, 33, (15-8-86), p.41-47